

06
ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 28.

За редакцію відповідає Володимир Гнатюк.

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ.

Ч. 342
БІБЛІОТЕКА
МІХАЙЛА ШЕВЧЕНКА
ПОВІНЬ

Оповіданє.

Переклад

Івана Франка.

У Львові, 1902.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під варядом К. Беднарського.

21501.

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И- 34554

Львівська Філія
Львівська Філія
Бібліотеки АН-УРСР

668ф

Ф/II
3.8/9
1902

I.

Звуть мене Люї Рубе. Від роду мені сімдесять літ. Я родив ся в селі Сен-Жорі, що лежить о кілька миль за Тулюзою над Гаронною. Чотирнацять літ бив ся я з землецею із за одного хліба. Аж на кінці я таки добив ся достатку, і перед кількома днями був я ще одним із найзаможнійших господарів на всю околицю. Бачило ся, — наш дім був багатословенний. Щастє запустило в нїм корінь. Сонце сприяло нам, — і я не тямлю вже лихого урожаю. При господарстві в ту пору жило нас мало що не дванацятєро люда. Найперше сам я, ще крепкий, робив як голова родини; дальше мій брат Пер, старий кавалєр, абшитований фельдфебель, молодший від мене кількома роками; потім сестра Агата, що замешкала у нас по смерті свого мужа, — корольбаба, превеликого росту, і така весела,

що як було розрегоче ся, то її сьміх чути було на другім кінці села. А по тім ішов і весь наш приплодок: син Жак, його жінка Роза й їх три доньки: Еме́, Вероні́ка та Марі́. Найстарша, замужна за Сиприєном Бонюна, статним мужчиною, з яким мала вже двоє діточок: одному поступило вже було на третій рік, а другий мав лише десять місяців. Середуца донька від місяця вже була посватана і мала вийти замуж за Гаспара Рабюто. Наймолодша, правдива панночка, шіснацятилітня дівчинка, — та така вам біла та жовтокоса, що бачило ся, — їй би було лиш у дворі якім родити ся. Отже числом було нас усіх десятеро. Як бачите, не багато хибувало до дванацяти. Я був дідом і прадідом. Коли ми сідали за стіл, то сестра Агата сідала мені по правій руці, а брат Пер по лівій, діти розміщувались кругом по старшині літ, а голови йшли одні за одними все низше й низше, мов по драбині, аж до десятимісячного хлопчика, що вже, мов дорослий, їв сам свій росіл. То-то б вам було чути, як покалатували ложки по тарілках! А то вам усі, від малого до великого, упрятували ся так справно, що ану! А що за радість бувала у нас підчас обіду,

що за бесіди, що за сьміхи! Я чув, як гордість і щастє розгрівали мою кров, коли діти простягали до мене руки лепечучи :

— Дідусю, — мені хлїбця! А укрійте-ж бо більше! Мені грубший шматок!

То були щасливі часи. Робота при господарстві йшла мов на машині, — всякий працював присьпівуючи. Вечерами брат Пер заводив забави, розповідав гісторії про своє вояцке жите. Тітка Агата що неділі пекла колачики для наших дівчат. Марі вмїла сьпівати набожних, — і так то вона їх виводила своїм голосочком, що твій найліпший дяк. Вона подабала на сьвяту з жовтими косами на плечах і з ручками зложеними поверх фартушка.

Дім ми добудували на другий поверх, коли Еме вийшла за Сиприєна, і бувало жартом говоримо, що прийде ся знов його надбудувати, як Веронїка вийде за Гаспара, так що, — най-ко, най-ко, — дім виросте аж під небеса, коли прийде ся надбудувати його за кождим весілем. А річ була в тім, що нам страх як не хотїло ся розставати ся. Ми були-б мабуть волїли виставити цілу слободу на своїм обійстю, на своїй землі. Коли ро-

дина при купі, любо жити і вмирати там, де вироло ся.

Нинішнього року місяць май вигодив прекрасний. Давно вже не показувало на такий урожай. Того таки дня ми з Жаком, моїм сином, як раз покінчили всю весняну роботу. Вийшли ми з дому десь коло третьої з полудня. Наші пастівники по над берегом Гаронни стелили ся, мов темнозелена, майже чорна скатерть. Трава була на локоть заввишки, а живий пліт, насаджений торічного літа, пускав уже прекрасні парости. Відси ми перейшли до нив і виноградників. Усього понаскупували ми шматочками в міру того, як у нас прибувало достатку. Збіже піднімало ся густо. Виноградники в повнім цв'іті обіцювали незвичайний збір. Жак, усьміхаючись своїм добродушним сьміхом і клеплючи мене по плечи приговорював.

— Ну, татуню, буде вам хлібця і вина на старости літ!... Скажіть, де ви стрітили Господа, як ви вимолили у нього, аби золотим дождем скроплював ваші ниви?..

Лучало ся нераз, що ми таким способом нагадували свою давнійшу нужду. Жакова правда: мені дійсно мабуть по-

щастило найти ласку у якого Сьвятого, або й у самого Господа, бо все, що лише діяло ся в нашому краю, йшло як раз мені на пожиток. Чи град перепаде, — то мов навмисне мине наші поля. Чи у сусідів прокине ся зараза на виногради, — наші виноградники стоять нетикані, сказав би стіною обведені. Вкінці ми звикли уважати все се зовсім справедливим. Ми нікому не творили пакости, то й гадали, що ми заслужили на своє щастє.

Вертаючи, ми обійшли іншими частками, які ми мали по другім боці села. Шовковнича плянтація зачинала розростати ся, а мідалові дерева приносили вже ладний доходець. Ми весело балакали, придумували і се й те. Як-то ми, скоро-б лиш на потрібні гроші стягнути ся, прикупимо ще деякі частки, аби всі порозкидані шматки, що вже були у нас, злучити разом, і таким способом станемо ся властителями цілого кругленького кута. У нас було вже наскладано дещо потрібних грошенят, а урожаї нинішнього літа, коли лиш додержить, дадуть напевно змогу довести все діло до ладу.

Підходячи до хати, ми побачили Розу, що нетерпливо махала на нас і кричала :

— Ходіте-ж бо швидше!

Одна з наших коров отелила ся двоїма телятами. Се порушило всіх немало. Тітка Агата похитувала взад і вперед своєю масивною статю. Дівчата розглядали телят. Народжене тих двоїх близнят видавало ся новим благословенством нашого дому. Ще недавно мусіли ми будувати кілька нових хлівів для худоби. Була в нас уже ціла сотня штук ріжного скоту, коний, коров, а особливо багато овець.

— Щасливий день сьогодні, — сказав я. — Нехай і так! Випіємо на те щасте бутельочку вина!

Тимчасом Роза відвела нас на бік і сказала, що Гаспар, наречений Вероніки, жде на мене. Прийшов, каже, умовити ся, коли має бути весіле. Вона задержала його до обіду. Гаспар, найстарший сия одного господаря із сельця Моранж, був високий, двадцятилітній парубок, знаний у цілій околиці за-для своєї незвичайної сили. На празнику в Тулюзі він поборов Марсіяля, голосного борця-удальця наших сторін. При тім дуже добрий хлопець, золоте серце, тільки надто вже несьмільний!.. За кождим разом румянів ся, коли Вероніка спокійно гляділа йому в очи.

Я просив Розу, щоб покликала його. Він лишився було на дворі і помагав служницям розвішувати шматє по поливаню. Коли увійшов до хати, де ми сиділи, Жак обернув ся до мене і сказав:

— А ось і він, татуню.

— Щож, — сказав я, — ти прийшов, небоже, питати, який день би нам вибрати на великий празник?

— А так, дідусю Рубє, — відповів він і сильно запаленїв ся.

— Нема сорому, сину! — говорив я. — Коли хочеш, то назначимо весіле на сьвяту Фелісіте, 10-го липня. Сьогодні маємо 23-го червня, — так ось лишає ся тобі несповна двацять день чекати. Мою бідну небіжечку жінку звали Фелісіте, — її день принесе вам щастє. Що-ж? Чи так? Пристаєш?

— Пристаю! Дуже добре!.. В день сьвятої Фелісіте, дідусю Рубє.

І він обрадував нас, Жака і мене, такими ударами по руках, що один був би запевно вистарчив, аби збити з ніг крепкого бика. Потім обняв Розу називаючи її мамою. Той здоровенний парубіка з величезними кулаками любив Веронїку так сильно, що навіть їда і пите не йшло

йому до душі. Говорив нам, що певно би занедужав, як би ми відказали йому.

— Тепер, — сказав я, — ти пообідаєш з нами, -- правда? Ну, — кожде на своє місце! Я голоден, як той вовк!

Нас сіло того вечера за стіл одинацяттеро. Гаспара посадили поруч з Веронікою. Вдивляючись у неї, він забував про їду. Був такий щасливий в її сусідстві, що не раз грубі сльози наvertsались йому на очи. Сиприєн і Еме, що перед несповна трьома літами пібрали ся, зиркали одно на одного та всьміхали ся. Жак і Роза, яких подружю вже махнуло двацять і пять літ, держали себе притвердше, — але й вони украдкою переглипували ся такими поглядами, в яких видніла ся ще давня любов. Що до мене, то мені мов би вертали молоді літа, коли я поглядав на двоє закоханих дурників, що переміняли наш родинний, сільський обід на правдивий, тихий рай. А що за смачний росіл сербали ми того вечера! Тітка Агата, у якої все жартики вертіли ся на язиці, трошка пересолила свої до-тепи. Приходилось уговкувати її. Потім бідолаха Пер узяв ся розповідати про свої любовні пригоди з одною панночкою в Ліоні. На щасте було вже по обіді. Всі

заговорили в суміш. Я приніс із погребів дві бутельки вина. Всі стукнули склянками бажаючи всього найкращого Гаспарови і Вероніці. У нас то в звичаю так говорити. Під „усім найкращим“ розуміємо, аби в подружжю не бувало бійки та лайки, а прибувало б дітей та череватих мішків з грішми. Потім узяли сьпівати. Гаспар умів любовних пісень на старий лад. Під кінець попросили Марі, щоб засьпівала набожної. Вона встала; її голос, високий і дзвінкий мов сопілочка, так і тремтить в ухах.

Підчас її співу я приступив до вікна. Гаспар наблизився до мене. Я спитав його :

— А що? Не чувати у вас нічого новенького?

— Нічого — відповів. — Балакають щось про зливні дожджі, що впали сими днями. Боятися, щоб не наробили шкоди.

Дійсно, попередніми днями дощ лив без перерви мало не 60 годин. Гаронна дуже піднялася від учора. Та ми довіряли їй і доки не виступила з берегів, ми не мали чого жалувати на її сусідство. Вона робила нам не одну дружню послугу, а її водяне зеркало було таке гарне і спокійне... Крім того селянин не радо розстає

ся зі своєю горою, навіть і тоді, коли вона грозить завалити ся на його голову.

— Ба, — відповів я здвигаючи плечима, — нічого не буде. Чи раз то буває? Ріка гороїжить ся, сказати: сердита чогось... А опісля одної ночі й утишить ся, опаде в береги і посумирніє, що твій баранчик. Побачиш, синку, що й на сей раз лише дурно люди трівають ся. Погляньно лише, яка чудова погода!

І рукою вказав я йому на небо. Було вже по сім'ї: сонічко спускало ся. Боже, що за синява! Все небо було голубе, як безмежна голуба скатерть, до разочку чиста. Сонце заходячи розсипало по ній немов золотий пісок. З гори плила тиха радість, спокій і мир усе ширше й ширше обнимали весь небозвід. Замітно було, що сон наближаєть ся. Все мов уколисувало, присипляло звільна, поволеньки. Ніколи наше село не показувало веселійшого, безжурнійшого вигляду, як саме того вечера. Дахівки на хатах немов тліли в рожевих відблисках заходу. Здалека долітав до мене сьміх одної сусідки, а там звеніли голоски дітий з дороги, проти нас: діти мабуть розпочали якусь шумну забаву. Крім того чути було злагоджене віддаленєм бегетане та бляене

худоби, що її заганяли до стаєн, і всі змішані голоси, які чути по селі в за-тишний вечір. Грубий голос Гаронни про-довжав також без упину своє рокотанє, та для мене гуділо воно незамітно, мені видавалось самою тишиною: так сильно я вже привик до того шуму. Мало-по-малу небо блідло: село лягало на спо-чинок. То був вечір прегарного дня. Мені здавало ся, що наше щастє, богаті уро-жаї, дїм повен достатку, розмова Веро-ніки, — спускались на нас чистою росою з ясного та безхмарного неба. Отсей день, лягаючи на спочинок, посилав нам уро-чисте прощальне благословенство.

Я знов перейшов на серед хати. Всі жінки балакали. Взагалі було шумно, як належить ся. Я всьміхав ся...

Нараз із села, здавало ся, сонного і тихого, почув ся крик розпуки і заги-белі:

— Гаронна! Гаронна!

II.

Ми вибігли на двір.

Сен-Жорі лежить у кїтловині, що тягне ся здовж берега, віддалена від ріки

на яких п'ятьсот метрів. Ряди високих тополь, що ними обсажені сіножати, закривають собою Гаронну.

Від нас не було видно нічого. Але зловіщий зойк: „Гаронна! Гаронна!“ не переставав лунати.

Нараз на широку дорогу, що вила ся поперед нами, вибігли два муштини і три жінці. Одна з них несла на руках дитинку. Без пам'яті зі страху вони кричали і бігли в доскіць по твердій землі. Часами обзирали ся, а їх лиця були так переполошені, немов би за їх слідами гнала ся ціла тічня вовків.

— Що таке з ними? — спитав Сипрієн. — Діду, бачите ви що-небудь?

— Ні, ні, — кажу я, — і листок не ворухне ся, не то що.

Дійсно, ціла лінія круговида лежала недвижно і спокійно. Та я не встиг іще договорити остатніх слів, як у нас усіх разом вирвав ся крик. Слідом за втікачами, з поміж пнів тополь, поверх густих пучків трави побачили ми ціле стадо сірих і жовтих валів, що карбульци скакали одні повер других, мов дикі звіри. Зо всіх боків набігали, піднимали ся хвилі ригаючи клубами піни, мов заслинена пащека скаженого пса. Цілі потоки грубими

масами напірали один на другий, а їх безконечні ряди потрясали землю глухим шумом свого ваговитого бігу. Величезні боввани одним скоком перевалювали ся через менші, мов би напосіли ся на те, аби їх перегнати. Вони перлися, товпили ся і рвали ся наперед, мов бики, що вирвали ся на свободу, а по їх напорі мож було догадувати ся сили і величини їх рядів, що розтягались більше, як на двадцять кілометрів навколо.

Ми й собі ж видали тепер окрик розпуки:

— Гаронна! Гаронна!

Два чоловіки і три жінці бігли дорогою все швидше й швидше. Чули, що страшенна погоня за ними також прискорює бігу. Грізні стада бовванів занимали вже собою цілу лінію видокруга. Вони вже вистроїли ся в непроглядні ряди, клубили ся, метались і падали з громовим ревом правильної, боєвої стрілянини. Під їх ударами повалили ся три тополі. Їх стрункі пні заколихались і щезли, мов і не були. На право й на ліво хвилі гризли і друхотали всякі перешкоди, які їм попали ся. Деревляну хатинку, мур, порозпрягані вози знесло і потрощило, мов стеблинки. Та втікачі-люди, бачилось, були

головною цілею погоні. Хвилі пінилися за їх слідами, все ближше і ближше підступали до них, все голосніший і грізніший піднимали ревіт за кожним захоп-леним ступником землі. Далі, коли їм навтямило ся гнати за жертвами, що пиль-нували втекти від них, узяли ся на хи-трощі. Скотили ся величезним водопадом з одного крутого заколінка дороги і та-кою штукаю перегородили нещасним усі дороги, — розлили ся перед їх ногами широким ставом. Та люди бігли далше без віддиху, розбризькуючи воду величез-ними кроками. Вони вже не кричали. Переляк онімив і отуманив їх. Вода, підни-маючись, спиняла їх хід і поволи та сильно наступала на них. Величезна хвиля на-скочила на жінку, що несла дитину, захо-пила її за підбоки і звалила з ніг. Та вона ще здужала підняти ся. Побігла далше. Аж тут другі хвилі надігнали, кинулись їй на плечі, на руки, — потя-гли її своїми зеленковатими пащеками, люто потрясаючи нею. І все погнало ули-цею долі селом.

— Живо! живо! — закричав я. —
Ходім на поверх. Дім міцний. Нам нема
чого бояти ся!

Для ліпшої безпеки ми відразу вилізли на другий поверх. Дівчата йшли попереду. Я обставав при тім, щоб я входив остатній. А в тім я навіть не мав коли ніг замочити. Дім стояв на пригірку, що піднімав ся на два метри над дорогою. Вода поволи, тихо похлюпуючи входила на обору. Мушу сказати, що в той час ми були дуже перелякані.

— Ну, — говорив Жак, бажаючи успокоїти сімю, — нічого не буде. Чи тямите, татуню, в 55 році у нас також вода була на оборі. Вона підняла ся на локоть, а потім спокійнісінько упала.

— А все-ж се дуже не добре для поля, — півголосом зітхнув Сиприєн.

— Ні, ні, — де там! То нічого не пошкодить, — сказав я, побачивши перелякані лица женщин.

Еме уклала діток на постели. Вона сиділа при них, а обік неї Вероніка й Марі. Тітка Агата заходила ся розігріти бутельку вина, що її видобула, щоб додати заохоти товариству. Жак і Роза стояли при одним вікні, дивлячи ся крізь нього. Я стояв при другим з братом, Сиприєном і Гаспаром.

— Ходіть сюди! — крикнув я служницям, що бігали по оборі по коліна в воді.

— Не стійте там у мокроті.

— А щож з худобою? — відповіли вони. — Таже доразу переполохана! Ось-ось повриває ся і поколе ся в стайнях.

— Не бійте ся! Лишіть худобу, кажу вам, сюди ходіть. Та вже побачимо, що буде дальше. Треба буде щось радити.

Я знав, що коли небезпека побільшить ся, то ратунок худоби буде неможливий. Та я уважав, що непотрібно трівожити всіх. Я силкував ся навіть скільки мож удавати себе спокійним. Оперши ся о варцаб я бесідував, придивляючись, як піднімала ся повінь. Вода розпочавши облогу села, опанувала його аж до найменших закаулків і обхопила його зі всіх боків. Люті напади та наскоки хвиль перестали, вода з глибини круговиду розстелювала ся докола всіх будинків і стискала їх у своїх тісних обіймах. Кітловина, на якої дні стояло наше село, перемінила ся в озеро. Вода на нашій оборі дійшла незабаром на локоть заввишки. Я видів, як вона все піднімала ся, та запевнював усіх, що вона лишить ся на одній висоті і пробував навіть твердити, що вже опадає.

— Ти мусиш тут заночувати, сину, — обернув ся я до Гаспара. — А в тім, за

кілька годин може дороги будуть вільні... Чи як ти гадаєш?...

Він мовчки поглянув на мене. Його лице було страшно бліде. Я завважив, що швидко по тім погляд його перекинув ся на Вероніку з виразом безмежної тривоги.

Було десь коло пів до девятої. На дворі було ще дуже видно. Понурі сиві мряки стояли під глибокою синявою неба. Служниці йдучи на гору дуже в пору захопили з собою дві лампи. Я велів засьвітити їх гадаючи, що їх сьвітло хоч троха розвеселить кімнату, в якій ми сиділи, і де вже ставало темно. Агата висунула стіл на серед хати і хотіла розпочати гру в карти. Добра душа! Її очи часто старали ся здибати ся з моїм поглядом. У неї то лиш було на гадці, аби зацитькати дітий. Вона заховала всю свою твердість і веселість: сьміяла ся, аби прогнати тривогу, яку чула довкола себе. Почала ся гра. Тітуся на силу позасажала за стіл Еме, Вероніку і Марі. Всунула їм у руки карти і сама взяла ся грати з якимось завзятем, тасувала, знімала, здавала гру і приправляла ще вьсо нїби то веселою, безжурною балачкою, так що її голос майже заглушував шум води на дворі.

Та наша молодіж не в силах була забавляти ся. Дівчата сиділи побілівши як полотно. Їх руки дрожали, мов у лихоманці. Вони знехотя прислухувались, не могли зайняти ся забавою і в горячквій дрожі розсипали карти. Що дві-три минуті гра зупиняла ся. То одна, то друга обертала ся і пошепки питала мене :

— А що, дідусю, все ще підіймає ся?

Вода піднімала ся страшенно быстро. Я сьміючи ся, відповідав :

— Ні, ні! Бавте ся собі спокійно.

Нема чого лякати ся.

Ніколи ще моє серце не завмирало таким туском. Від часу до часу якийсь смертельний холод обхоплював мої ноги і розливав ся по цілому тілі. Я знаками показав мущинам, аби стали при вікнах і заслонили собою страшний вид. Ми старали ся всьміхати ся, пообертавши ся лицями на хату, де лампа кидала на стіл своє супокійне сьвітляне колесо. Пригадували ся мені наші зимові вечери, коли ми всі збирали ся докола сього стола. Я видів той сам тихий, родинний кружок, повен теплої щирости і любови. І рівночасно, коли тут усьо так так тихо, я чув за спиною грізне вите ріки, що з кож-

дою хвилькою піднімала ся висше й висше.

— Люї, — сказав до мене брат, поглянувши в долину — вода вже лиш на три лікті від вікна... Треба подумати...

Я потис його за руку на знак, аби мовчав. Але годі було скривати небезпеку. В стайнях била ся наша худоба. Нараз почули ми страшні ревоти і крики перепудженої скотини. Коні ірзали потрясаючим, диким голосом, що так прошибає серце, так далеко розлягає ся, коли кінь находить ся в небезпеці смерти.

— Божемій, Боже мій! — скрикнула Еме, скочила на ноги і тисла кулаками виски трясучи ся, мов у сильних судорогах. За нею позіскакували інші, — і годі було їх спинити. Кинулись до вікон. Заглянувши в них, вони так і завмерли. Мовчали випростувані, — тривога піднімала в гору їх волосє. Мряки загусли. Млявє сьвітло блимало над сивавою поверхністю. Бліде небо подабало на білий рубець, накинений на лице конаючої землі. В віддали тягли ся пасмуги диму, мов би розярені води дихали гнівом. Все мішало ся. Сьвітло рештиною сил бороло ся з напливом загибелі, і гасло в пільмі смерти. Ні одного людського голосу, лиш бовтанє

що раз то більшого моря, та ревіг і ірзанє худоби в хлівах наповняли повітрє.

— Боже мій, Боже мій! — повта-ряли жєнщини пошепки, немов бояли ся заговорити голоснїйше.

В тїй самїй хвилині в низу щось сильно затріщало. Скаженїючи зо страху худоба розломала стаєнні двері. І ми бачили, як їх усїх за чергою несли поперед нас жовті валя, як вони відбивались, за-хлистувались і на послїдок піддавали ся переможним, непоборним заливам. Вівці плили, мов сухе листє, густо, пластами, крутячи ся в величезних чорториях. Корови і конї бороли ся, ішли, — далї-далї тратили землю з під нїг. Особливо наш сїрий не хотїв умирати. Ставав дуба, витягав шию, дув, форкав так сильно, як ковальський мїх. Але впертї хвилї не випускали добичі, валили ся йому на крижі, били по боках... Ми бачили на останку, як він піддав ся і перестав бороти ся.

Тодї й ми підняли крик. Окрики вивалили ся з грудий якось без нашої волї. Ми чули потребу кричати. Простягаючи руки до всїх тих дорогих зьвірїв, що ось-тут погибали, ми на весь голос ридали, не чуючи одно одного і даючи повну волю сльозам і заводам, якї доси ми здержу-

вали так старанно. Не час уже було дурити себе й інших. Ми не могли удержати ся від голосного наріканя на свою долю. Ось вона, руїна! Пропали наші урожаї, погиб наш товар, усьо наше добро зруйноване за кілька годин. Бог несправедливий! що ми завинили йому? А він нам усьо забрав, — усьо! Я кулаком грозив небу. Я говорив про ранішню прогульку, про сїножати, про збіжжє і виноградники, що обіцювали нам так багато. І всьо те була обмана! Щастє збрехало. Збрехало сонце, коли так супокійно і велично заходило серед урочистої тишини піль і села.

Вода все піднімала ся. Пер, що стояв на варті, сказав до мене:

— Люї, годі гаятись. Вода доходить до вікна.

Його окрик вивів нас із нападу розпуки. Я прийшов до себе, і здвигаючи плечима сказав;

— Ба! Маєток — байка! Поки ми всі живі та здорові, нї за чим нам плакати. Треба буде потім знов узяти ся до роботи.

— Так, правда ваша, татуню, — підхопив Жак напруго. — Для нас нема

небезпеки. Наші стіни міцні... ми виліземо на дах.

У нас дійсно не лишалося іншого захисту. Вода заливаючи ступінь за ступенем, з упертим плюскотом досягла вже до дверей і розливалася попід нашими ногами тоненькими, невеличкими річками. Всі кинули ся на горище не лишаючи одно одного й на крок, силою того непереможного потягу, що заставляє людей у небезпеці купити ся тісніше до себе. Один Сиприєн щез. Я почав кликати його. Він незабаром показав ся із сусідньої кімнати. Його лице було змінене. Тут я завважив, що обох служниць також не було і хотів дождити їх. Та Сиприєн поглянув на мене дивним позирком і шепнув мені до уха:

— Вже по них! Угло шпіхліра під їх кімнатою завалило ся.

Бідачки певно забігли були до своєї кімнати, аби повиймати свої річи зі скринь. Він розповів мені пошепки, що вони по драбині, яку перекинули мов міст, перелазили на сусідній будинок, на шпіхлір, де була їх кімната. Я приложив палець до уст, даючи йому знак, аби мовчав. Я почув, як холод пробіг мені поза плечима аж до тімя: се смерть переступила поріг

нашого дому. Коли ми й собіж стали вилазити на горище, то й не догадали ся погасити лампи. Карти лишили ся на столі. В кімнаті вода була вже на локоть від помоста.

III.

Покрівля, на щастє, була простора і дуже плоска. Вихід на неї був крізь слухове віконце, понизше якого була невеличка платформа. Тут то й помістилися ми всі. Жінчини сиділи. Мущини пускались на розвідини і переходили по дахівках до двох високих коминів, що стриміли по обох кінцях покрівлі. Я-ж опертий о віконце, крізь котре ми попролазили, стояв і оглядав краєвид зо всіх боків.

— Поміч незабаром прийде, — хоробро додавав я собі надії. — У сентинських селян є човни. На певно вони побачуть нас. Глядіть, — чи се не сьвітло видніє ся там на воді?

Ніхто не відповідав мені. Пер, не здаючи собі зрештою, як бачилось, справи з того, що робив, закурив люльку і курил так несамовито, що за кожним паком випльовував кусники пищика. Жак і Си-

приєн, так само як і я, гляділи в дале-
чінь з понурим видом. Гаспар, стискаючи
п'ястуки, не переставав лазити по покрівлі,
неначе шукав виходу. У наших ніг жен-
щини сиділи збиті в купку. Не говорили
ані слова, лиш дрожали і закривали ру-
ками лиця, щоб не видіти нічого. Нараз
Роза підняла голову, оглянула ся кругом
і спитала :

— А деж служниці? Чому вони не
прийшли сюди?

Я не відповідав. Тоді вона ще раз
повторила запитанє, обертаючи ся просто
до мене і вперто гляділа на мене :

— Де служниці?

Я відвернув ся. У мене не ставало
сили збрехати. Ія зміркував, що холод смер-
ти, який почув я був перед тим, пробіг по
женщинах і наших дорогих дітях. Вони
зрозуміли. Марі зірвала ся на ноги, глу-
боко зітхнула, — потім нараз сіла знов
і залила ся плачем. Еме заридала також,
обвиваючи своєю спідницею діточки, ту-
лячи їх до себе, немов хотіла оборонити
їх. Вероніка закрила лице руками і не
рушала ся. Навіть тітка Аґата зовсім по-
біліла. Вона раз-у-раз хрестила ся і шеп-
тала молитви. Ми займали дуже невелике
місце на просторім дасі, тисли ся одно

до одного з почуття заховання свого життя, щоб у купі менше почувати свою безпомічність.

А в ту пору нас окружав величній вид. Ніч зовсім уже залягла землю, та все таки мала в собі всю мягкість і ніжність літної ночі. Місяць не показувався, але небо, засіяне звіздами, було таке чисте, що весь простір наповняло голубим, живим, глибоким світлом. Виділо ся, що ще не догоріло вечірнє сяєво, — такий яний був небовид. Безмірне море розливалось під прозірчастим небом. Воно білілось і блискало якимось власним, фосфоричним світлом, що розпалювало блиски на гребени кожної хвилі. Землі не було видно ніде: очевидно вся рівнина вже була затоплена. Сама вода ніби дрімала; вона піднімалась велично і плавко, — в ній було якесь успокоєнє, що додавало ще більше тиші тій тихій ночі. Ніколи я не бачив такого сумирного моря, з таким мірним, лагідним колиханєм. Хвилями я забував про небезпеку, забував про зрадливість тої води. В віддали сріблясті її зморщини приймали вид сірого атласу. Місяцями вода лежала мов гладкі сталеві зеркала, до стоту, мов озерце, що дрімає в тіни ліса, без найменшого руху. Раз

вечером коло Марселі я видів море в такім самім виді: се порушило мене до глибини, майже до сліз, немов вид старого приятеля.

— Вода піднімає ся, вода піднімає ся! — повторяв брат Пер, відкусуючи зубами щораз нові кусники від пищика давно погаслої люльки. Між покрівлею а водою віддалене було вже не більше, як на локоть. Мало-по-малу вода тратила свій дрімучий вид. Там і сям творили ся прудкі течії. Скоро поверхність води підняла ся до певної висоти, то пригірок, що лежав за селом, не міг уже бути для нас захистом. Чверть години пізнійше нас окружало грізне, жовте море, ціле покрите всілякими обломками: бочками, делинами, купами трави, якими вода гнівно термосила і перевалювала з боку на бік. Тепер бушували цілі гори піни, облога йшла против мурів, против дерев, — зривали ся якісь битви, а їх оглушливий шум долітав до нас. Довкола нас хвилі товклись і вертілись, обкидаючи безхмарне небо водяною мрякою. Тополі стогнали падаючи, мов конаючі; доми валили ся з таким гуркотом, який видає каміне сипане з воза на міст. Переможна вода, підкравши ся приповзком, бігала тепер

по рівнині з цілою силою, валила, розбивала й нівечила все.

Жак, у якого серце рвало ся слухаючи плачу женщин, що сиділи при наших ногах, говорив заламуючи руки:

— Годі-ж бо нам сидіти тут і кліпати очима. Треба щось робити... Прошу вас, татуню, зробіть щось.

Я хитав ся і бубонів за ним сам себе не тямлячи:

— Так, так, зробімо щось.

А самі ми не знали, що зробити. Гаспар заявив, що возьме на спину Вероніку і виратує ся з нею. Пер говорив, що треба збудувати плоть. Усе те було безумне. Нарешті Сиприєн сказав:

— Коли б нам удало ся дібрати ся до церкви.

Церков і доси стояла нетикана. Її маленька чотирогранна дзвінничка піднімала ся над водою. Нас ділило від неї сім домів. Наш дім стояв на краю села. Він опирав ся о сусідню хату, висшу від нашої, а ся знов і собі-ж підпирала третю. Дійсно, по покрівлях може й далось би долізти до дому сьвященика, — а відти легко вже було дібратись до церкви. Мабуть там заховало ся вже багато народу, бо сусідні хати були пусті, а до нас до-

літали голоси, що без сумніву виходили із дзвінниці. Але кілька небезпек треба було побороти по дорозі, заким дійти туди!

— То неможлива річ! — говорить Пер. — Дім Ренбо занато високий. Годі обійти ся без драбини.

— А все таки не завадить мені спробувати, — відпер Сиприєн. — Як не можна буде пройти, то я верну ся. А коли можна, то ми всі заберемо ся відси: женщин перенесемо на руках.

Я пустив його. Його була правда. Треба було щось придумати. При помочи залізного гака, прикріпленого до комина, він видрапав ся на сусідній дім. В сю хвилину Еме, його жінка, підвела голову і завваживши, що його нема вже при ній, закричала:

— Де він? Я не хочу, щоб він лишав мене. Ми жили враз, — нехайже і вмираємо враз!

Побачивши його на сусідній покрівлі, побігла по дахівках, не спускаючи з рук дітей і крикнула за ним:

— Сиприєн, зажди на мене. Я пійду з тобою. Я хочу вмирати з тобою.

Вона зупинила ся. Він нахилив ся і благав її, щоб лишилась, присягаючи,

що верне, що се конечно для уратованя всіх. Але вона з помішаним видом кивала головою і все своє:

— Я йду з тобою, йду з тобою! Що тебе се обходить? Я піду з тобою!

Йому прийшло ся взяти дїтий. Вона й їх хотїла мати при собі. Потім він поміг їй вилїзти. Ми могли слїдити за ними, коли вони продирали ся по гребени покрівлі. Вони посували ся звільна. Вона знов узяла дїтий на руки. Дїти плакали. Він що крок зупиняв ся і піддержував її.

— Верни ся, зараз верни ся, лиши її тут, на безпечнім місці! — кричав я.

Я видїв його рух, але відповіди не міг почути за шумом води. Потім їх стало не видно. Спустили ся на слїдуючий дїм, низший від першого. За пять мінут показали ся вже на четвертім домі. Його покрівля мабуть була дуже спадиста, бо вони повзли здовж її гребеня на колїнах. Мене нараз обхопило якимось страхом. Приставивши долонї до уста я закричав зо всеї сили:

— Верніть ся, верніть ся!

І всі, Пер, Жак, Гаспар — кричали за ними то само. Наші голоси на хвилину зупинили їх. Та потім вони взяли знов повзти наперед. Тепер находили ся на

розі улиці, против дому Ренбо. Був то високий будинок, — висший над усі околичні будинки що найменше трьома метрами. Ми виділи, як вони хвильку вагували ся. Потім Сириєн видрапав ся в гору по комині з незвичайною силою і проворністю. Певно Еме здогадала ся задержатись і подождати. Вона стояла на покрівлі. Ми виразно бачили її з обома дітьми на руках: її гарна стать рисувала ся на яснім тлі неба і видавала ся ще висшою. І ось тут то й почало ся страшенне нещастє.

Дім Ренбо призначений з разу на якийсь фабричний заклад, був вибудуваний зовсім не тривко. Крім того об його перед біла з цілого розмаху течія, що утворила ся в вулиці. Мені здавало ся, що бачу, як він стрясає ся під ударами розбушованих хвиль, і я слідив, запираючи в собі дух, за Сириєном, що повз уздовж по його покрівлі. Нараз залунав страшенний тріск. Сходив місяць: круглий, великий, він викотив ся на чисте небо і облив ярким сьвітлом, мов лямба, безмежне озеро. Ні одна подрібність страшної катастрофи не минула наших очий. Не було сумніву: дім Ренбо розвалив ся. Зойк розпуки зірвав ся у всіх нас. Си-

привн щез. Але ми ще нічого не розріжнювали після розвалу покрівлі, лише бризкіт хвиль та рев води серед руїни дахівок і купи обломків, які уносила течія. Потім настала тишина, — поверхність води вигладилась, порівнала ся з темним зрубом розваленної хати, що стирчав по над водою подекуди своїми пошарпаними щербами. Тут бовдурилась ціла копиця перемішаного делиня, немов розвалина на пів захованої церкви. Платви і крокви подрухотані баламкали ся в повітрі. Та ось між делінами я нараз постеріг якесь живе тіло, що рушало ся і силкувало ся з нелюдською натугою.

— Він живий! — скрикнув я. — Слава Богу, він живий!... Він там над білою пасмугою води, осьвіченою місяцем!...

На нас усіх найшов судорожний сьміх. Ми на радощах плескали в долоні, мов би вже й ми були безпечні.

— Він підймає ся — говорив Пер.

— Так, так, глядіть, — обясняв Гаспар: — він силкує ся хопитись за деліну на ліво.

Сьміх наш перервав ся. Слова зазмерли нам в устах, — серце в нас застигло від тривоги. Ми зрозуміли безвихідне положенє Сиприєна. При розвалі

дому ноги його попали межі дві долини, і він повис у низ головою, віддалений лиш кілька сантиметрів від води, не маючи сили видобути прищемлені ноги. Його боротьба була страшенна. На покрівлі сусідного дому стояла Еме з дітьми на руках. Її темна стать на освіченім місяцем небі, бачилось, іще більше виросла. Її волосє розпустило ся, горячкова дрож потрясала цілим її цілом. Вона була свідком при смерті мужа, не зводячи очий із нещасливого, що висів о кілька метрів під її ногами. Вона без перерви видавала страшне вите, вите собаки, вите божевільної.

— Ми не можемо лишити його так умирати, — сказав Жак, у якого зуби дзвонили від переляку: — треба йти до нього.

— Може ще можна буде злізти по платвах, — замітив Пер. Тоді ми висвободимо його.

І вони пустили ся до сусідної покрівлі; але в тій же хвилі завалив ся третій дім. Дорога була нам відтята. Ми обмерли. Без відома ми похапали ся за руки, міцно стискаючи їх одно одному. Ми не могли оком змигнути зі страшного видовища.

З початку Сиприєн силував ся випростуватись. При страшенній натузі відхилив ся від води і старав ся держатись у горизонтальнім положеню. Та він швидко змучив ся, але все ще не переставав бороти ся. Пробував учепити ся за делину, розмахував руками довкола себе, шукаючи, чи не налапає на що будь, за що буде міг ухопити ся. Далі-далі, обезсилений боротьбою, він піддав ся смерті: опустив ся, повис знов без руху, без сили. Та смерть надходила поволи. Кінчик його волося доторкав ся води, що незамітно піднімала ся, певна своєї добичі. Він мусів слухати її хлюпоту, коли доторкалась його голови. Перша хвиля ледво обмочила його чоло — і пішла геть. Слідуюча докотилась до очей.. Вода все ще піднімалась: ми виділи, як поступенно тонула в ній голова, як корчі потрясали цілим туловом.

Женщини при наших ногах сильнійше стискали лиця своїми стуленими руками. Ми поклякали на коліна, простягали руки, плакали, шептали молитви, позираючи в небо. А там, неподалік, на покрівлі все ще стояла Еме, притискаючи до себе дітей і заводячи що раз голоснійше.

IV.

Не знаю, як довго стояли ми отак безтямно після тої муки. Коли я прокинувся, вода ще підбула. Вона вже поло-скала дахівки нашого дому. Покрівля перемінилася на вузький островик над поверхністю величезних мас води. На право й на ліво дома мабуть порозвалювалися. Ми тепер були зовсім одинокі, відрізані від усього. Довкола нас розливалось страшне море.

— Ми плинемо, — шептала Роза хапаючи ся дахівок. Ми всі почули якесь гойданє, мовби покрівлю знесло і вона зробила ся плотом. Колиханє води довкола нас завертало нам голови. Та коли ми вдивляли ся в церковну дзвінницю, що непохитно стояла проти нас, нам перестав крутити ся сьвіт. Ми доконали ся, що находимо ся на давнім місці і що привидний рух походить від дрожання нашої хати.

Вода зачала вже свою облогу против нашого дому. Він стояв саме півперек нової течії. Доси вона йшла в низ вулицею, але купи розвалин загатили її, а потік звернув з дороги і утворив довкола

нас бурхливий вир. Облога вела ся немов по всім воєнним правилам, систематично; — не бракувало й стїноломів і інших обложних причандалів. Скоро лиш яка делина, обломок або дошка пропливали коло течії, вона зараз хапала їх, покрутила ними мінуту і пускала на нас, мов тараном. І вже не випускала їх: відносила назад і гримала знов о стїну з подвійною силою. Удари повтаряли ся правильно, уперто, влучаючи все в одно й те саме місце. Незабаром уже десять або двацять таких делин нападали на нас зо всіх боків. Вода ревла, перла цїлим своїм тягаром, насилала до нас що-раз нові купи хвиль, що піддержували силу бервен. Піна бризкала високо і обмочувала наші ноги. Стїни глухо трїщали. Дім наповнив ся вже водою і дуднів трїскаючи у всіх вязаннях. Часами, коли штурм робив ся сильнішим і бервена били з більшим розмахом, видїло ся нам, що всьому вже кінець, що стїни валять ся і крізь вибиті діри ми падемо в пащеку свого лютого ворога. Гаспар відважив ся злізти на сам край покрівлі. Йому пощастило захопити невеличку делину, яку приволік до себе своїми міцними руками.

— Треба нам боронити ся! — закричав.

Жак і собі-ж старав ся спіймати довгу жердку. Пер поміг йому. Я проклинав старість, що відняла мені сили і засудила на непотріба, на безпомічну дитину. Почала ся оборона, велитенський поєдинок, боротьба між трьома мущинами і океаном. Гаспар, придержуючи своє бервено, підстерігав деревляні тарани течії і круто відтрочував їх, коли підпливали близько. Порівно з ним працювали також Жак і Пер довгими жердками, відпихаючи пливучі обломки, яких удари могли бути для нас пагубні. Отся боротьба тягла ся добру годину. Вони пантрували на всі боки, перебігали з одного кінця на другий, мусіли одночасно відбивати десять нападів. Та помалу-малу отсе завзяте вдарило їм до голови. Мов божевільні вони кидали наруги на океан, били по водах і грозили їм. Гаспар махав бервеном, лускав ним по хвилях, штовхав, мов ворога в груди при кулачній боротьбі. Мов коваль о ковало, так лускав він без упину з безумним запалом. Але хвилі мовби й не завважували сього. Уперто, спокійно та непохибно вони наносили удари. Бервена не залишали своєї наладженої ро-

боти, мов би їх попихала якась зла сила. Вони видавали ся живими бствами: так хитро і проворно вони ухиляли ся від ударів, що їм грозили, — і так уперто, будь що будь, перли ся, щоб ударити о дім в націлене місце. Жак і Пер опустили руки. Вони сіли на покрівли, змучені, обезсилені. Гаспар у остатнім пориві підставив на течію своє оружжє. Вона вирвала у нього бервено з рук і приняла ся знов пробивати ним новий пролом. Бороти ся далі було неможливо.

Хвилина була страшенна. Жінки дрожали і напружено слідили за обороною. Вони уважали нашу побіду ратунком: не чули небезпеки, коли не чули глухих ударів делин, від котрих їм кождий раз здавало ся, що дім розпаде ся. Вони всі, забувши переляк, повставали, щоб лїпше видіти. Та коли побачили безоружного Гаспара, коли побачили, що Пер і Жак ледво дишуть від утоми, зачали в голос заводити стративши надію. Дім знов сильно тряс ся, тремтів під нашими ногами, — а як деколи стукнуло сильнїйше, вони всі разом видавали довгий, протяжний окрик.

Марі й Веронїка кинулись собі в обійми. Вони повтаряли роздираючим голо-

сом усе ті самі слова, зойк тривоги, що й доси все звенить мені в ухах :

— Я не хочу вмирати, Боже мій!
Не хочу вмирати!

Роза тихомирила їх. Вона хотіла потішити їх, додати їм відваги. А сама вся трясла ся, піднімала голову і повторяла в півголос за ними :

— Боже мій! Не хочу вмирати!

Одна тітка Агата не говорила ні слова. Вона вже не молила ся ні хрестила ся. Гляділа без думки в далечінь і старала ся всьміхатись, коли стрічала міг погляд. Вода ще підійшла. Вона вже обмивала дахівки. Годі було чекати якої помочи. Крики причували ся нам здалека. На хвилечку привиділо ся нам, що не дуже далеко від нас промелькнули дві ліхтарні. Потім усе втихло і лише жовта скатерть розстелювала свою голу, безберіжну поверхність. Мешканців Сентина, у яких були човни, запевно ранше, як нас, захопила повінь. А тимчасом ми нарікали на них і думали, що вони підло поквапили ся сховати себе самих від небезпеки. Розпука робила нас несправедливими.

Однакож Гаспар поновив свої обходи довкола покрівлі. Нараз закликав нас.

— Ходіть сюди, помагайте мені!
Держіть ся міцно!

З жердкою в руках він чатував на велику, чорну масу, що поволи надпливала до нас. То була величезна покрівля із шпихліра, збита з сильних дощок. Вода знесла її в цілости, і вона плавала тепер, мов пором. Коли підійшла поблише, Гаспар заціпив її жердкою, але його шарпнуло, і він ще раз закричав до нас, аби ми помагали йому. Ми держали його міцно, обнявши за пояс. Скоро лиш пором попав ся в течію, то сам від себе причалив до нашої покрівлі, — та ще й гепнувся о неї з такою силою, що ми злякали ся, щоб і сам не розлетів ся. Гаспар сьміло скочив на той імпровізований пором, який посилала нам доля. Він обдивляв його зо всіх боків, щоб перекопати ся, чи втримає нас, а за той час Пєр і Жак придержували його з покрівлі, щоб не відплив; Гаспар сьміяв ся і сказав весело:

— Ось, дїдуся, і наш ратунок...
Не плачте ви, жіноцтво!... Та ж се пором як дріт! Глядіть, я навіть ніг не промочив. Він донесе нас усіх. На нїм будемо мов дома.

Та для ліпшої безпеки він загадав іще скріпити той пором. Ловив бервена, що плавали довкола і привязував їх до нього мотузами, котрі Пер на всякий випадок забрав був із хати, коли ми вибрали ся з долішнього поверха. Гаспар раз перегнув ся і впав у воду, та на наш крик відповів лише сьміхом. Вода його знає. Нездармо він пропливав цілі кільометри по Гаронні. Він вернув знов на покрівлю, обтряс ся і сказав:

— Ну, сїдайте! Годі тратити час!

Жінки поклякали, дякували Богу. Гаспар зніс на руках Веронїку й Марі на пором і посадив їх на середині. Роза і тітка Агата самі позсували ся по дахівках і намістили ся побіч молодих дівчат. В тій хвилі я обернув ся в сторону дзвінниці. Там усе ще стояла Еме, не дуже далеко від нас. Вона держала ся комина і піддержувала на зведених у гору руках дітий. Вода сягала їй уже до пояса.

— Не турбуйте ся, дїдусю, — прошептав до мене Гаспар. — Ми по дорозі заберемо й її, — прирікаю вам се!

Пер і Жак були вже на поромі. Я й собі скочив на нього. Він перехилив ся троха на один бік, але дійсно був досить сильний, щоб видержати нашу вагу. Га-

спар в кінці остатній зліз із покрівлі. Він нагадав нам ловити жердки, яких захопив декілька й сам. Вони мали служити нам за весла. А сам узяв предовгий дрюк, яким орудував дуже справно. Ми дали йому волю бути за керминича. На його розказ оперли ся ми всі своїми жердками о дім, аби відіпхнути пором.

Та він мов би приріс до нашої покрівлі, і не вважаючи на всяку свою натугу ми не могли відчалити. Ледво що ми здужали, наперши ся всіми силами на дрюки, відділити ся від дому на два-три метри, коли течія сердито знов прибивала нас до нього. А той маневр не був без небезпеки, бо кожний удар був такий дужий, що наш дощаник грозив за кожним разом розбити ся на кусники.

І знов ми пізнали свою безсильність. Ми вважали себе уратованими, а тим часом усе таки були в руках ревучого моря. Мій страх навіть збільшив ся. Я жалував, що жіноцтво покинуло покрівлю. Тут кожної хвилі, думалось мені, вони можуть перевернути ся, і в моїй уяві вони вже ось-ось бороли ся зі смертю. Та коли я натякнув на те, щоб ми вертали, то всі кричали в один голос:

— Ні, ні! Попробуємо ще! Волимо тут умирати!

Гаспар не сьміяв ся більше. Ми всі мовчали понуро і силкували ся відчалити, на ново назираючи на жердки і подвоюючи натиск. Перови прийшла гадка вернути ся на покрівлю і відти, при помочи мотуза перетягти нас на ліво. Таким способом він добув нас із течії. Коли знов зіскочив на пором, уже легко могли ми відчалити і виплисти на отверте місце. Гаспар нагадав свою обіцянку: забрати по дорозі нашу бідну Еме, якої жалібний завід іще не втихав. Та в тій ціли треба було переїхати вулицю, де була страшенна течія, против якої ми даремно бороли ся. Він з німим запитанєм звернув на мене свій зір. Я зовсім стратив голову. Ніколи ще не лютила ся в моїм нутрі така страшна боротьба. Для виратування тої нещасливої приходило ся наражати на небезпеку жите вісьмох душ. Я завагував ся на хвильку, та сил не стало устояти против її роздираючого крику, що все ще розлягав ся посеред ночі, мов стогін конаня.

— Так, так! — відповів я Гаспарови. — Ми не можемо відилити без неї.

Він звів голову, та не сказав ані словечка, і почав кермувати поромом, опираючи ся дрюком о всі стіни, які вистирчали. Ми минули сусідній дім, переїхали над своїми стайнями, — та ледво тільки виїхали на вулицю, крикнули всі враз. Течія вхопила нас з новою силою, поволокла нас і понесла знов до нашого дому. Ми хитали ся дві-три секундї. Нас несло, мов стебелинку, так бистро, що крик наш урвав ся аж серед страшного удару порома о дахівки. Щось затріщало, поколені дошки рознесли ся, і нас усіх розкидало. Не знаю, що діяло ся дальше. Пригадую собі лише, що падучи, видів я Агату розпростерту на охрест на воді: одежа піддержувала її, та вона опускала ся, закинувши голову назад, без боротьби, мов нежива.

Проникливий біль протверезив мене. То Пер волік мене за волосе по дахівках. Я лежав і озираю ся довкола, зовсім без памяти. Пер кинув ся в воду. Я видів, як він плавав у розпуці, відшукуючи щось у воді. В нестямі, з якої я ще не вийшов, я дуже здивував ся, коли нараз побачив Гаспара на тім місці, де пронер Пер: парубок держав на руках Вероніку. Положив її обік мене, знов кинув ся

в глибинь і видобув із неї Марі, білу, як віск, усю закоценілу і недвижну, так що я вважав її мертвою. А він кинув ся третій раз, та вже дармо. Пер показав ся обік нього. Вони щось говорили, показували один одному, — та я не міг чути нічого. Коли вони втомлені вернули на покрівлю, я закричав :

— А тітка Атата? А Жак? А Роза?

Вони покивали головами. Густі сльози скотились у них із очий. Із деяких їх слів зрозумів я сяк-так, що Жакови мабуть розбило голову ударом о деліну, Роза вхопила ся за труп мужа і пропала з ним у безодні. Тітка Атата щезла. Гаспар догадував ся, що течія занесла її трупа в дім під нами куди небудь крізь отворене вікно.

Встаючи я нагадав собі Еме і повернув голову з покрівлі, де перед кількома мінутами вона ще стояла. Та води ще прибуло. Еме вмовкла. Я добачив лише її дві заковенілі руки, що ще піддержували дитий над водою. Потім усьо щезло. Вода всьо покрила рівною, гладкою ска-тертю, що сріблила ся в соннім місячнім сьвітлі.

V.

Остатній акт страшної драми наступав. Нас було пятеро на покрівлі. Вода лишала нам лиш вузкий пласт уздовж гребеня дому. З одного боку змило комин. Вероніка і Марі ще не прийшли до себе з зомліня і нам треба було держати їх у стоячій положеню, аби доразу не змокли. Вкінці прийшли до себе і нам ще тяжше стало глядіти на них. Промоклі вони дрожали від холоду і знов зачали кричати, що не хочять умирати. Ми старали ся успокоювати їх, як успокоюють дїтий; ми говорили їм, що ми тут і не дамо їм умирати. То вони вже не вірили нам, кивали головами: знали, що приходить їх кінець. І за кождим разом, коли слово „умирати“ переходило через їх уста, зуби їх дзвонили, мов у лихоманці, і вони з неописаною трівогою кидали ся одна одній в обійми.

Наближав ся кінець. Розвалене село виглядало з під води тільки де-де недоваленими останками стїн. Наш дім стояв ще довше від інших. Лиш одна церков і доси неушкоджена виставляла свою дзвінничку, і лиш відти чути було неви-

разний гамір голосів: се люди, що там уратували ся, говорили про смерть і руйну, що лютувала довкола. Відти ми не ждали ніякої помочи. Неоподалік від нас ми бачили трьох людей, що повилазили на дерева, ратуючись від повені. Тепер вода закривала вершечки тих дерев: смерть і там узяла своє. Ми звернули також свою увагу на другу пробу ратунку з дому позаду нас, на березі ріки. Там залив затопив лиш низький поверх. Його мешканці при помочи повязаних обручів спустили ся з вікон на пором, який, здаєть ся, був так як і наш якимсь наднесеним водою обломком, що їм удалось його спинити. Пізнійше ми стратили їх із очий. Роздираючий крик, який незабаром потім залунав, велів нам догадуватись, що й вони розбились о якусь перешкоду.

Тепер на право й на ліво не було чути нічого крім голосного плесканя хвиль. Навіть валене домів, що гуркотіло мов каміне, сипане з воза на поміст, перестало. Всьо запустіло. Ми находили ся, мов дійсні недобитки розбитого корабля, серед моря, віддалені від берега з на триста кільометрів, у безмірній пустині, не видячи перед собою нічого крім смерти. На миг ока причув ся нам плюскь весел.

Мірно, в такт долітав він до нас стаючи ся що хвиля чутнійшим. Боже, якою дивною, упрагненою музикою видав ся він нам! Як ми витягали ся, напружали слух і зір, питаючи простору! Ми запирали в собі дух, проклинали шум хвиль, що бушували при наших ногах і не давали нам чути виразно. Та ніщо не показувало ся. Одно жовтаве море, покрите тїнистими пасмугами, стелило ся перед нашими очима. Ні одна тїнь! ні вершечки дерев, ні виглядаюче де-де з під води ключине домів, — ніщо не ворушилось, не зближало ся до нас. Обломки, пусті прикадки, копиці трави кілька раз вводили нас у блуд; ми плескали в долонї, махали хустками, поки не переконали ся про помилку, і знов зачинали прислухувати ся шумови, що не переставав долітати до нас, і годї нам було зміркувати, відки.

— Ах, виджу його! — закричав нараз Гаспар. — Глядїть, — а онде величезний човен! — І він показував простягненою рукою на далеку точку між темними, тїнистими пасмужками. Я не довиджував нічого. Пер також. Але Гаспар стояв при своїм. І дійсно, се був човен. Плюск весел став ще виразнійше доходити до нас. І швидко ми побачили його.

Плив помалу, мов би кружачи довкола нас, але не зближав ся. Пригадую собі, що ми всі мов подуріли. Ми несамовито махали руками, кричали аж до хрипоті, — наші крики переходили в протяжне вить. Ми обсипали човен наругами, називали його підлим, винуватили його за нашу смерть. Якийсь час не переставали ми переслідувати його своїм криком і лайкою. Але він кружив спокійно, тихо. Чи то був справді човен? Сього я й доси не знаю. Коли щез, уніс із собою остатню нашу надію.

Тепер кожної хвилини чекали ми своєї погібелі і розваленя дому. Він увесь був розбитий. Запевно держав ся ще лиш на якійсь сильнійшій стіні. Скоро вона впаде, — то й йому не встоятись. Він хитав ся, мов дерево, що держить ся землі лиш третиною коріня. Та найбільше лякало мене те, що я чув, як покрівля подає ся під нами. Дім може ще й простояв би довше, але дахівки, покришені і раз-у-раз шарпані напором течії, угинали ся. Ми вибрали на місце свого пристанівку лівий причілок, де крокви, бачилось, могли удержати наш тягар. Але місечко там було дуже тісне, — нас п'ятеро ледви-ледви могло там помістити ся.

З перегадом і воно зачало подавати ся в низ. Видно було, що ось-ось провалить ся, коли хтось не вступить ся з нього.

Вже від хвилі брат Пер знов узяв ся за свою люльку, з безпечним видом. Він покручував свої старі вояцкі вуси, морщив брови і воркотав щось під носом. Чим раз більша небезпека, що окружала його, і против якої не міг нічого вразити, зачала виводити його з терпцю. Два-три рази він сплюнув у воду з видом гніву і погорди. Потім, в сам час, коли ми почали подавати ся в долину, придумав щось і зліз із покрівлі по коліна в воду.

— Пер! Пер! — скрикнув я за ним, боячи ся зрозуміти його намір.

Він обернув ся і сказав спокійно :

— Бувай здоров, Люї... Видиш, то дуже довго тягне ся для мене... А в тім — і вам більше місця буде.

За тим словом шпурнув наперед люльку, а за нею кинув ся й сам у саму глибіню із словами :

— Бувайте здорові! Буде з мене!

Він не підпливав. Пливак з нього був не аби-який. Певно він і не силував ся плисти. Його серце було розбите тою руїною і смертю наших. Він не хотів пережити їх.

Ми з пів години могли ще продержати ся на тім місці. Покрівля під нами подавалась тепер не так дуже. Могло вже бути десь коло другої години. Ніч кінчила ся, та страшенна ніч сліз і мук. Але небо все ще сушило ся своєю темно-голубою, різкою синявою і ціле блимало звіздами. Ні одна пасмуга сьвітла ще не показувала ся на видокрузі, що дрімав у місячнім пів-сьвітлі. А місце під нашими ногами все а все маліло. З ніжним журчанєм потічка кучеряві хвилі підповзували до гори, лїзли купами на покрівлю та ласкаво підсаджували одна одну. Течія ще раз змінила свій напрям. Пливучі обломки стрійно і тихо переходили повз нас правою стороною села, мов би вода, заки дійшла до своєї найбільшої висоти, спочивала лїниво від утоми.

Гаспар прудко роззув ся і скинув куртак. Я вже від кількох мінут покмітив, що в нього щось важкого на души. Він горів і дрожав, мов у горячці, засукував руки, хрустів пальцями, а коли я звернув ся до нього і запитав, що йому, — відповів:

— Слушайте, дїдуно! Я вмираю тут із нетерплячки. Я не можу лишатись тут довше... Позвольте мені, — я її виратую.

Се говорив про Вероніку. Я хотів супротивити ся його гадці. У нього, мовляв, не стане сили донести дівчину вплав до дзвінниці. Та він уперто стояв при своїм.

— Ні, ні, у мене руки міцні, я чую в собі силу... Побачите...

І при тім додавав, що лїпше, коли зараз візьме ся до діла, — що сила в нього слабне, коли тут сидить як баба і прислухуєсь, як по кусникови розмиває дїм у нас під ногами.

— Я її люблю, — я її уратую! — повторив.

Я замовк і притис до себе Марі. Він погадав собі, що я в душі винувачу його за самолюбство закоханого і сказав запинюючись:

— Я верну по Марі, — присягаю вам! Найду човен, приладжу, що буде можна для ратунку! Надійте ся на мене, дїдуню!

Я дивив ся, як він лагодив ся. Зняв із себе всьо, крім штанів. Потім прудко, шепотом почав пояснювати Вероніці, щоб не збороняла ся, щоби доразу повірила себе йому і не рушала ся, — а найбільше, щоб не бояла ся. Дівчина за кождим його реченєм потакувала з помішаним видом.

А він перехрестив ся, хоча ніколи не відзначав ся набожністю, і зеунув ся з покрівлі держачи Вероніку за верівку, якою обв'язав її попід пахи. Вона скрикнула, руками і ногами зачала бити воду, далі захлиснулась і зомліла.

— Так навіть ліпше! — крикнув до мене Гаспар, — тепер я відповідаю за неї.

Можна собі погадати, з якою тривоگوю я проводив їх очима. На ясній воді я видів кожний найменший рух Гаспара. При помочи верівки, яку обмотав собі довкола шиї, піддержував дівчину над водою і ніс її, оперту на його правім плечи. Тяжка вага тисла часом і його самого до споду, але він усе плив з нечуваною силою і нелюдським мужеством.

Я перестав сумнівати ся. Він проплив уже третю часть дороги, коли наткнув ся на щось укрите під водою. Удар був страшний, лютий. Обое пропали. Потім я побачив, як він вплив сам; верівка, видко, урвала ся. Нуряв два рази. Вкінці вплив знов держачи Вероніку, котру положив знов на плече. Та верівки не було вже, як уперед, щоб придержувати її, аби не зісовгнула ся. Але Гаспар усе посував ся наперед, піддержуваний силою волі і ге-

ройства. Я дрожав від ніг до голови в міру того, як вони наближалися до дзвінниці. Їм не лишалося до неї більше як двадцять метрів. Нараз я хотів крикнути... Я побачив бервена, що гнали на них з боку. Я лише що розняв рот, коли новий удар розлучив їх. Знов зчезли обоє. Я думав, що вони погибли. Рівна поверхність води знов вигладилася. Я прочікував довгі секунди не бачучи ніякого руху. Нарешті Гаспар показався: йому ще раз удалося знайти Вероніку. Та його сили послабли. Він мабуть сам сумнівався, що годі йому буде дібрати її до церковної покрівлі. Та проте він сильно боровся: то плив одною рукою, то переставав плисти, лиш по просту попихав дівчину перед собою, ступаючи за нею у воді силою якогось чуда любови. Вкінці приплили до ціли. Він положив її на покрівлю церковного дому, що був сполучений із дзвіницею при помочи високого стрільничного вікна.

— Що за бравий хлопак! Спасибі, юначе! — кричав я забувши, що він не міг чути мене.

Вероніка приходила до себе. Гаспар простягав до неї руки і всьміхався. Аж нараз камінь із дзвінниці, запевно підми-

тий недавними зливами, як раз у ту хвилю звалив ся в низ просто на голову Вероніці і розтріскав їй тімя. Смерть мабуть наступила в тій же хвилині, несподівана, люта, проти якої нічим була повінь, що від пів доби грозила нам усякими можливими небезпеками. Я виразно бачив Гаспара. Він усе ще стояв, усе ще притримував трупа Вероніки, приголомшений, помішаний. Хиба-ж на те він спас її від видимої смерти, боров ся з хвилями, вдер її у них два рази, щоб вона вмерла тут, на його руках, під ударом, якого не міг надіятись? Вона була його, він заслужив собі її — ще й як заслужив! а смерть забирає йому її таким глупим і лютим способом! Він виратував її, а вона все таки погинула! Тоді я побачив, як і ним опанувала жадаба смерти. Він горячо притис до себе нещасливу і з розгоном кинув ся в жовту безодню, против якої недавно так завзято боров ся. Вода зімкнула ся над їх головами. Гаспар умер також, не розстаючи ся з Веронікою. Від тої хвилі я стратив уже всяку память, усяку самовіжу. Ті дві нові смерти, що надійшли за попередніми, накиннули на мій ум якусь замороку. У мене лишив ся лиш інстинкт звірини, що старає ся охо-

ронити своє жите. Коли вода наступала, я уступав ся, — от і всьо. В тім непри- томнім стані я довго чув сьміх, не ста- раючи ся вияснити собі, хто може так сьміяти ся обік мене.

Займало ся на день. Біла заграва виступала на небі і обливала часть озера молочною пасмугою. Гарно було, сьвіжо, тихо, мов на березі озера, що прокидає ся зі сну до схід сонця. Лише сьміх не переставав. Я оглянув ся і побачив Марі. Вона стояла, ціла промокла, і сьміяла ся.

Бідне, дороге дівчатко! Яка вона була мила і прекрасна того ранку! Я видів, як вона схилила ся, зачирала в жмінку води і вмивала собі лице. Потім заплела свою розкішну, золотисту косу, що за ніч була розпустила ся, і об- вила її довкола голови. Вона робила ран- ню тоалету; може їй гадало ся, що встає в своїй кімнаті в неділю, коли радісно грають дзвони... І все сьміяла ся своїм дитинячим сьміхом, з ясними оченятами, з щасливим лицем...

Я й собі-ж зачав сьміяти ся. Її по- мішанє заражувало й мене. Вона з пере- страху збожеволіла, — і се було для неї добродійством. З яким безжурним щастєм

тішила ся вона тепер ясним, весняним поранком!...

Я не спиняв її не тямлячи нічого, — я все всьміхав ся до неї. А вона все строїла ся. Далі, коли їй здавало ся, що вже готова, зачала сьпівати одну із своїх набожних пісень звучним, милим голоском. Нараз перервала сьпів, і мов би відповідаючи на чийсь голос, що кликав її і який чула лиш вона сама, закликала:

— Іду, йду!

Вона скінчила свою пісню і зачала спускати ся звільна по спохіві покрівлі. Війшла в воду, що тихо, незамітно, прикрила її. А я все ще всьміхав ся, глядячи з щасливим видом на те місце, де вона тільки що сховала ся.

Далі вже я нічого не тямлю. Я був сам на покрівлі. Вода ще прибула. Один комин іще стояв. Мені здаєть ся, що я тримав ся його зо всіх сил, мов живина, що хоронить себе від смерти. А потім усьо щезло, — всьо темна пропасть, забутє...

VI.

Яким сьвітом і по що я живий? Кажали мені, що мешканці Сентіна рано в ранці, о шестій годині приїхали до нас

на човнах і найшли мене без пам'яті сидячого на димнику. Ах, чому повинь була така люта, що не взяла мене разом зі всіми моїми тоді, коли я не тямив свого горя?...

Сам я, старець, учепив ся за жите! Всі мої погинули: діти в пеленках, унучечки дівчата, молоді подружя, старі подружя. Лиш я жию, як сухий мох, твердий а крухий, що приріє до каменяки. Як би стало у мене відваги, я поступив би як Пер. Я сказав би: „Буде з мене! Будьте здорові!“ і кинув ся-б у Гаронну, щоб піти тудиж, куди пішли всі. У мене не лишило ся ані одного з моїх дітей, — мій дім розвалений, поля замулені. Де ті вечери, коли ми сиділи біля стола: старші в середині, молодші по боках, а мене окружала і огрівала їх веселість? Де ви, славні дні жнив і збірки винограду, коли ми всі враз ішли до роботи, і вертали гордячи ся та радуючи ся нашими богатствами! О, мої вродливчики внуки і чудові винниці! — красуні-дочки і золоті ниви! вся радість моєї старости, жива нагорода за ціле жите праці і любови! Коли то все погинуло, Господи, пощож ти хочеш, щоб я жив?...

Ні відки мені й потіхи. Підмоги не хочу. Свої поля віддам людям, у яких лишили ся діти. У них стане сьмілости очистити землю від намулу і взяти ся знов до її управи. У кого нема дітей, тому досить кутика, де скінчити жите. Я найду собі кутик умирати. У мене лишилось лиш одно, остатнє: я хотїв відшукати тіла всіх своїх дітей і похоронити їх на нашім кладовищи, де би що день міг ходити на їх могилки. Але Гаронна забрала їх у мене богато. Троє чи четверо з них найдено між розвалинами будинків, але їх закопано разом з чужими трупами інших жертв, заки ще я вернув із Сентина, куди мене завезено. Розповідали, що богато трупів, унесених рікою, повиягали з води в Тулюзі. Я рішив ся поспішити туди розпитати, — надіючи ся, що прибуду ще на час, аби відшукати хоч кого будь із дорогих серцю покійників. А що за страховища в Тулюзі! Коло двох тисяч домів розвалених; сїмсот люда погбло; всі мости позривані; ціле передмістє заглажене і занесене намудом. Що за страшенні образи! Двацять тисяч людий без покрівлі, без одежі й хліба. Ціле місто в смродах від гниючих трупів і в страху перед погрозою зарази. Всюди

жалоба, — всі вулиці аж кишать похоронними процесіями. Людська добра воля тут за слаба, щоб позатикати глибокі рани. А я проходив біля того горя, біля всіх тих розвалин, не видячи нічого. Власне горе, власна руїна давили мене.

Мені сказали, що дійсно много трупів повитягали з ріки. Але їх усіх уже позакопувано довгими рядами в однім куті кладовища. Та на всякий випадок познимано з лиць незнайомих фотографічні портрети. Між тими сумними образами найшов я портрет Гаспара й Вероніки. Суджені так і лишились сполученими по смерти в горячім утиску, обмінюючи ся мертвими устами шлюбним поцілуєм. Так сильно сплели ся задеревілими руками, що прийшлось би ломати їм кости, аби розділити їх. Так вони разом і змальовані — так разом і спочивають під землею.

Вони лишень і лишились мені: той страшний портрет двох дітий-вродливців. Обпухлі, покалічені, вони й на споганених обличчях заховали печать героїзму і величності любови. Дивлюсь на них і — плачу.

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отєї книжки :

В першій серії „Белетристичній Бібліотеці“ :

Ціна в короновій вал.

1. Стефан Ковалів. Дезертир і иньші оповіданя	1·60	К.
2. Іван Франко. Поеми	1·60	„
3. Ольга Кобилянська. Покора і иньші оповід.	1·40	„
4. Лю де Монасан. Дика пані і иньші оповіданя	1·30	„
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1·40	„
6. Наталія Кобринська. Дух часу і иньші оповід.	1·60	„
7. Кнут Гамсун. Голод, роман	2·20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1 60	„
9. Стефан Ковалів. Громадські промисловці.	1 60	„
10. Уїлліям Шекспір. Гамлет, принц данський	1·80	„
11. Генрик Понтонідан. Із хат. Оповіданя	1·40	„
12. Богдан Лепкий. З життя. Оповіданя	1·20	„
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1·60	„
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповід.	1·60	„
15. Уїлліям Шекспір. Приборкана гоструха	1·40	„
16. Панаас Мирний. Лихі люди	1·40	„
17. Короленко. Судний день	1·20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1·60	„
19. К. Гюцков. Уріель Акоста	1·40	„
20. У. Шекспір. Коріолян	1·80	„
21. Михайло Яцків. В царстві Сатани	1·60	„
22. Панаас Мирний. Морозенко	0·90	„
23. Леся Мартович. Нечитальник	1·60	„
24. Михайло Коцюбинський. По людському	2·00	„
25. В. Оркан. Скапаний сьвіт	1·00	„
26. Василь Стефаник. Дорога	1·60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1·60	„
28. Л. Толстой. Відроджене, (3 томи)	3·60	„
29. К. Гавлічек Боровский. Вибір поезий	1·60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1·80	„

31. І. Франко , Коваль Бассім	1·60	К.
32. Уїлліам Шекспір , Антоній і Клеопатра . . .	1·80	„
33. Е. Тимченко , Калевала (переклад)	3·00	„
34. О. Катренко , Пан Природа і інші оповідання . . .	1·40	„
35. Уїлліам Шекспір , Багато галасу з нечевля . . .	1·60	„
36. Іван Франко , Сім казок	1·40	„
37. Сидір Воробкевич , Над Прутом	1·60	„
38. Уїлліам Шекспір , Ромео і Джульєта	1·80	„
39. К. Сроковський , Оповідання	1·40	„
40. А. Кримський , Пальмове гілля	2·00	„
41. О. Кониський , Молодий вік Макс. Одинця	2·00	„

Ціни подані за оправні примірники. Брошурованих не продаєть ся.

У другій серії, „Науковій Бібліотеці“, вийшли:

1. Кароль Кавці , Народність і її початки	0·60	„
2. Фр. Енгельс , Людвік Фаєрбах. Переклад Будового	0·50	„
3. Фр. Енгельс , Початки родини, приватної власности і держави	1·50	„
4. Ш. Сеньобó , Австрія в ХІХ століттю	0·80	„
5. В. Будзиновський , Хлопська посілість	2·00	„
6. К. Флямарион , Про небо	2·00	„
7. М. П. Драгоманов , Переписка т. І	1·80	„
8. С. Степняк , Підземна Росія	3·00	„
9. Адріян , Аграрний процес у Добростанах	1·00	„

Брошур другої серії не оправляєть ся.

У третій серії „Літературно-Науковій Бібліотеці“

вийшли:

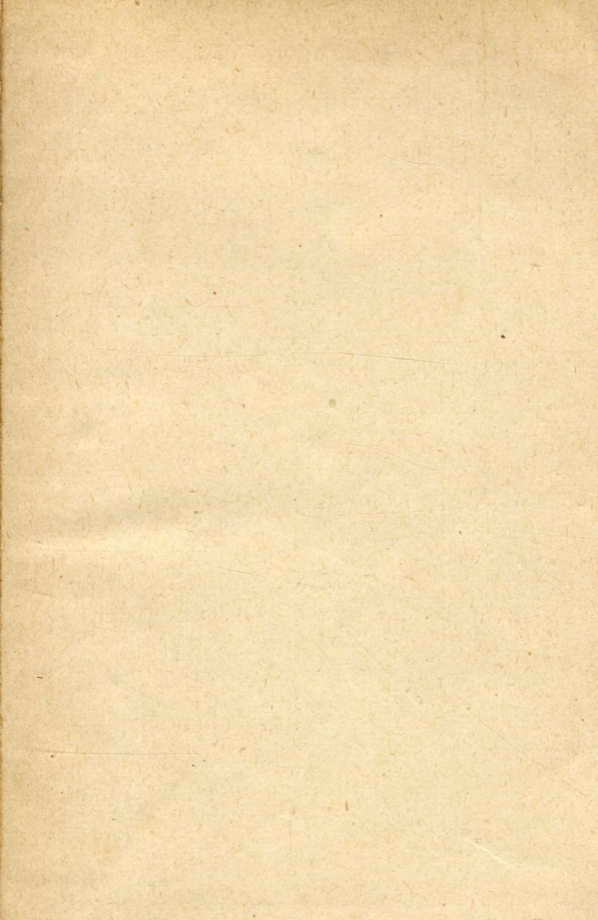
1. М. Грушевський , Хмельницький і Хмельниччина	0·20	„
2. Курцій Руф , Фільотас	0·20	„
3. В. Наумович , Величина і будова звіздяного сьвіта	0·15	„
4. Панас Мирний , Лови	0·06	„
5. І. Пулюй , Непропаца сила	0·20	„
6. М. Грушевський , Бех-Аль-Джугур	0·10	„
7. І. Раковський , Вік нашої землі	0·10	„
8. А. Чехов , Каштанка	0·15	„

9. М. Драгоманів, Мик. Ів. Костомарів	0·15	К.
10. Е. Золя, Напад на млин.	0·20	„
11. І. Пулюй, Нові і перемінні звізди	0·15	„
12. Г. Квітка, Маруся	0·50	„
13. М. Левицький, Спілкова умова для селян- ських спілок	0·20	„
14. М. Куліш, Оріся	0·06	„
15. М. Кистяковська, Іван Гус	0·20	„
16. О. Стороженко, Оповідання. I.	0·20	„
17. В. Барвінський, Досліди з поля статистики	0·20	„
18. В. Короленко, Ліс шумить	0·20	„
19. І. Франко, Шевченко героєм польської рево- люційної легенди	0·40	„
20. В. Гіґо, Кльд Іе	0·25	„
21. Е. Еґан, Економічне положенє руських селян на Угорщині	0·25	„
22. П. Мирний, Лихий попутав	0·40	„
23. А. Д. Уайт, Розвій географічних поглядів.	0·30	„
24. Ів. Франка, Украдене щастє	0·50	„
25. С. Єфремов, Національне питанє в Норвегії	0·30	„
26. П. Ніщинський, Гомерова Іліяда (1 пісня)	0·30	„
27. М. Драгоманів, Два учителі	0·40	„
28. Е. Золя, Повінь	0·30	„
29. С. Томашівський, Київська козаччина 1855 р.	0·10	„

(Дальші випуски в друку)

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

Хто купує за готівку нараз усі книжки видані доси, дістає 25% рабату.

34.557

$\phi \frac{\text{II}}{3-819}$